

NURAY ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNDƏ İSİM

Açaar sözlər:

Ключевые слова: диалекты и говоры, морфология, существительное

Key words: dialect and accents, morphology, noun

Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin digər qrup dialekt və şivələrindən, o cümlədən aid olduğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrindən fərqlənən bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər sozdüzəldici şəkilçilərdə, cəm və hal şəkilçilərində, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanmasında, əvəzliliklərin hallanmasında, sıra saylarında, sifətin dərəcələrində və s. daha qabarıq nəzərə çarpır. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Şahbuz şivələrində morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən daha zəifdir. Yəni burada ədəbi dillə yaxınlıq daha çoxdur. Eyni zamanda Şahbuz rayon şivələrində fərqli xüsusiyyətlərlə yanaşı digər dialekt və şivələrimizlə oxşar cəhətlər də çoxdur.

Tarixən dilimizin leksik tərkibinə inkişafı əlaqədar olaraq yeni leksik vahidlər daxil olmuş və isim kateqoriyasının zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. Lakin dilin inkişafında bu prosesin əksi də baş vermiş, yəni bəzi isimlər öz əhəmiyyətini və maddi əsasını itirmişdir (3, s. 36). Belə isimlərin bir qismi dialekt və şivələrimizdə qorunub saxlanmış və müasir dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Şahbuz şivələrində isimlər həm leksik-semantik cəhətdən, həm də morfoloji cəhətdən bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada da isimlər ədəbi dilimizdə və digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi quruluşca 3 cürdür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər.

Şahbuz şivələrində bir sıra maraqlı sadə isimlər var ki, bunlar başqa dialekt və şivələrdə, yaxud ədəbi dildə işlənmir. Məsələn: ağuz, amanat, asma, axbur, bəllə, badkeş, camtayi, cürçünəx, cil, çəpərə, çölməx, çərəx, dişarı, dağar, ənnix, əvəlix, gəv, giviş, irəd, kiyər, kələkə, ladı, nacax, nal, öysumat, örüş, pəlmə, pərəvan, səvərə, sırfa, süysün, tapan, tecirə, toy, türə, ün, vəzm. Şahbuz şivələrində müxtəlif nitq hissələrindən sozdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir çox düzəltmə isimlər əmələ gəlir ki, həmin şəkilçilər həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə məhsuldar şəkilçi sayılır. Məsələn: gündəlix, arılıx, yaxınkeş, çalqu, asma, aylıxçı, asılqan, bəhrədar, çəkəcəx, dayanacax, daylax, eşmə, paraxlıx, təlifçi, vəllix və s.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Şahbuz şivələrində isimlərin tərkibində müasir ədəbi dil nöqteyi-nəzərindən qeyri-məhsuldar olan bir sıra sözdüzəldici şəkilçilərə də təsadüf edirik ki, bunları meydana çıxarmaq dil tarixi üçün olduqca qiymətlidir (1, s. 76). Məsələn: daşgir, arxaş\\arxac, axbur, aşım, anagir, barmaxçıl, dabana, elat, itix, yaxmac və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində -ban formasında işlənən və qeyri-məhsuldar olan şəkilçi vardır ki, buna bağban, çıraqban sözlərinin tərkibində rast gəlirik. Bu şəkilçiyə Şahbuz şivələrində -van formasında bağvan sözünün tərkibində rast gəlirik.

Şahbuz şivələrində müxtəlif əşya və yer adları bildirən və ədəbi dildə müşahidə olunmayan bir sıra mürəkkəb isimlər mövcuddur. Bu isimlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan sözlərin yanaşması və ya birləşməsi ilə əmələ gəlir. Məsələn: arakəsmə, çalkeçirt, çiçəxsuyu, çıxmaya, çobanyarması, gülüsor, karvanqıran, oxlaqqıran, toybabası, Mahmudoba, Gülxanım, Allahverdi, Bəyməmməd və s.

Şahbuz şivələrində isimlərin hallanması ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Burada əsaslı fərqlər yoxdur. Lakin müəyyən hallarda fərqli cəhətlər də diqqəti cəlb edir. Şahbuz şivələrində də adlıq hal ədəbi dildə olduğu kimi, heç bir şəkilçi qəbul etmir. Yiyəlik halda samitlə bitən isimlər -in, -in, -un, -ün, saitle isimlər isə -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçisi qəbul edir. Yəni burada yiyəlik halın şəkilçiləri həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlıdır. Lakin bəzən saitle bitən isimlər -nın, -nin, -nun -nün şəkilçisinin yalnız sonuncu samitini n samitini qəbul etməklə işlənir. Məsələn: atān, balān, Sonān, əlin, düyün, qonşun və s. Bu zaman həmin şəkilçidən düşən səslərin hesabına sözün kökündəki son sait uzanır. Bu vəziyyət Bakının Novxanı, Qobu, Güzdək kənd şivələrində də müşahidə olunur (7, s. 138). Şahbuz şivələrində ismin yönük halı ədəbi dildə olduğu kimi -a², -ya² şəkilçiləri ilə düzəlir. Lakin çox vaxt sözlərin sonundakı açıq a və ə saitləri yönük halda ı, i, u, ü saitləri ilə əvəz olunur. Məsələn: arabıya, taxtıya, qəynatıya, buğduya, cəhriyə, qocuya və s. Eyni hal Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində də özünü göstərir (5, s. 201).

İsmin təsirlik və yerlik halı Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi müvafiq olaraq -ı, -i, -u, -ü; -ni, -nu, -nü və -da, -də şəkilçiləri ilə düzəlir. Bir çox dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də irəli assimilyasiya nəticəsində sonu m və n samiti ilə bitən isimlər çıxışlıq halda -nan, -nən şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: bağvannan, ürəyimnən, üzümənən, cavannan və s. Qeyd edək ki, bu hal türk dillərinin əksəriyyətində mövcuddur (5, s. 203).

İsimlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi zamanı qəbul etdiyi şəkilçilər də dialekt və şivələrimizdə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Şahbuz rayonunun əksər kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri

ədəbi dildən əsaslı surətdə fərqlənir. Samitlə bitən isimlər burada I şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm, cəmində isə -ımız, -imiz, -umuz, ümüz; II şəxsin təkində -ın, -in, -un, -ün, cəmində -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; III şəxsin təkində və cəmində -ı, -i, -u, -ü, // -sı, -si, -su, -sü şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: imaratım, ağılımız, mənfəətin, cəməhətiniz, tavlasi, çarşabı, yoldaşları, boşqapları. Şahbuz şivələrində II şəxsin cəmində ədəbi dildən fərqli olaraq saitle bitən sözlərdə -z, samitlə bitən sözlərdə -ız, -iz, -uz, -üz və -vız, -viz, -vuz, -vüz şəkilçiləri də işlənir. Məsələn: bağız, zəhləz, mal-qaravız, sapılcavız, qonşularıvız və s. Bu hal Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində (5, s. 206), Cənubi Azərbaycanda və Qax rayonu şivələrində də (7, s. 157) müşahidə edilir.

Ümumiyyətlə dil faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq, II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin n səsinin və səsinə keçməsi tarixən adi bir şəkil almışdır. XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarında basılmış əsərlərin dilində bu əvəzlənmə sabit bir yer tutmuşdur (3, s. 40).

Şahbuz şivələrində çox vaxt I və II şəxs cəmdə sahib şəxsin şəkilçili, mənsub əşya bildirən sözün isə şəkilçisiz işlənməsinə də rast gələ bilərik. Məsələn: --Bizim uşax belə şeyləri yaxşı bilir. -İlişmişdi bının yaxasına kin, niyə sizin ağaş bizim həyəət kölgə salır. Mənsubiyyət kateqoriyasının bu cür analitik tipinə Qax, Zaqatala, Nuxa dialektlərində (7, s.157) və Meğri şivələrində də (5, s. 208) təsadüf olunur.

Şahbuz şivələrində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər əsasən ədəbi dilimizdə olduğu kimi hallanır. Lakin burada da bəzi fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isim hallanarkən təsirlik halda hal şəkilçini itirir. Məsələn: xiyalın < xəyalını, qadasın < qadasını, günahın < günahını, ehtirazın < etirazını və s.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialekt və şivələrimizi ədəbi dilimizdən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, ədəbi dildə samitlə bitən sözlər adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün hallarda II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxsdən seçilmir (7, s.158). Lakin Şahbuz şivələrində bunları bir-birindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Belə ki, burada II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçiləri -ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü əvəzinə -vın, -vin, -vun, -vün; -va, -və; -vı, -vi, -vu, -vü şəklində işlənir. Məsələn: uşağıvın, uşağıva, uşağıvı.

Deyilənlərdən də göründüyü kimi, Şahbuz şivələri morfoloji cəhətdən bir sıra özünə məxsus, ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər hər bir nitq hissəsində, o cümlədən isimdə də özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
4. Яхмядов М. Нахчыван шивляяринин лцъяти. Бақы: Атилла, 2001, 167 с.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 589 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.
8. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992, 1183 s.

Н.Алиева

Имя существительное в Шахбузском говоре

Азербайджанского языка

Резюме

В статье исследованы особенности, отличающие имена существительные в Шахбузском говоре Азербайджанского языка от таковых в литературном языке. Здесь указывается, что имена существительные в шахбузском говоре имеют присущие им характеристики как с лексико-семантической, так и с морфологической стороны. Это мы можем наблюдать и в простых существительных, и в аффиксах, образующих имена существительные и в сложных существительных. В шахбузском говоре обладающей чрезвычайно богатым лексиконом, сталкиваемся со многими словами и выражениями, не используемыми в литературном языке. В указанных говора эти выражения используются в таком фонетическом варианте, что один и тот же предмет или же понятие выражаются различными словами. Это богатая диалектическая лексика не образовалась внезапно, появилась в результате длительного исторического развития Азербайджанского языка. В обогащении словарного состава языка велика роль диалектной лексики. В результате исторического развития языка часть диалектизмов, утратив свои локальные особенности, входит в лексику литературного языка. В этом контексте изучение лексики и морфологии диалектов и говоров имеет очень большое значение. В статье показано что исторически

лексические единицы были добавлены в лексическую составу нашего языка и способствовали обогащению категории имена существительных. Однако этот процесс также произошел в развитии языка, то есть некоторые имена существительные утратили свое значение и материальную базу. Некоторые из этих имен существительных были сохранены на наших диалектах и говорах и дошли до наших дней. В результате проведенного исследования выявлен ряд словообразовательных аффиксов имен существительных, встречающихся в нашем литературном языке, которые представляют особенный интерес с точки зрения языкознания и истории языка.

N.Aliyeva

Noun in the Shahbuz accent of Azerbaijani language

Summary

Features distinguishing nouns in the Shahbuz accent of Azerbaijani language from those in the literary language are investigated in the paper. It is specified that the nouns in the Shahbuz assent have theirs inherent lexical-semantic and morphological characteristics. This fact we can observe in simple nouns and affixes forming nouns and also in compound nouns. In the Shahbuz accent which has an extremely rich lexicon, we encounter many words and expressions that are not used in the literary language. In these dialects, these expressions are used in such a phonetic version that the same object or concept is expressed in different words. This rich dialectical vocabulary was not formed suddenly, it appeared as a result of the long historical development of the Azerbaijani language. The role of dialect vocabulary and morphology is great in enriching the vocabulary of the language. In the context study of the lexicon and morphology of dialects and accents, there is a great deal of value. In the article is shown that historically, lexical units have been added to the lexical composition of our language and have contributed to the enrichment of the noun. However, this process has also occurred in the development of language, that is, some nouns have lost their importance and material base. Some of these nouns have been preserved in our dialects and accents, and have come to our day. As a result of this study a number of derivational affixes of nouns occurring in our literary language is revealed which is of particular interest with relation to linguistics and language history.

Rəyçi: Çinarə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru